

УДК 339.137.2

*Н. М. Нілова, канд. екон. наук, доц.,
Т. О. Семененко, канд. екон. наук, доц.,
ДВНЗ "Українська академія банківської справи НБУ"*

КОНКУРЕНЦІЯ: ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРЕТИЧНОГО ПІДґРУНТЯ

Конкуренція – динамічний процес, що є визначальним чинником упорядкування цін, стимулом для активізації інноваційних процесів, сприяє витісненню не-ефективних підприємств, раціональному використанню ресурсів, припиняє диктат виробників стосовно споживача.

Ключові слова: конкуренція, класична теорія, чиста монополія, дуополія, недосконала конкуренція.

Постановка проблеми. Дослідження конкурентоспроможності національної економіки в сучасному економічному просторі є важливим й непростим з огляду на складність цього простору та складність процесів, які в ньому відбуваються. В економічній літературі існує чимало різних визначень конкуренції, які відображають лише окремі ознаки цієї складної категорії.

Поняття "конкуренція – монополія" характеризували зміст господарських процесів протягом досить тривалого проміжку часу. Конкуренція трактувалася як "нормальний стан" задовго до появи класичної теорії. Монополія розглядалася багатьма представниками маржинального напрямку в аспектах функціонування міжнародної торгівлі і державних привілеїв великих торгових компаній (Томас Менн, Уільям Стаффорд, Антуан де Монкретьєн та ін.).

Мета статті – дослідження розвитку теорії конкуренції в ретроспективі, проведення аналізу концепцій конкуренції представниками різних шкіл.

Виклад основного матеріалу. Найбільш цілісні теоретичні пропозиції про рушійні сили конкуренції з'явилися в середині XVIII ст. в класичному напрямку економічної думки й трактувалися як сила, що обмежує стихійну боротьбу господарюючих індивідів і сприяє розвитку економічного життя суспільства. Уільям Петті і Анн Робер Жак Тюрго вважали конкуренцію визначальною силою, яка встановлює ціну на "природному" рівні, а П'єр Ле Пезан де Буагільбер з розвитком конкурентних відносин пов'язував реалізацію принципу соціальної справедливості. Теорія класичної конкуренції була узагальнена в "Багатстві народів" Адама Сміта, який запропонував розрізняти ринкові та природні ціни на будь-яких ринках, у тому числі й праці і капіталу,

пов'язуючи наявність "природних" цін з дією конкуренції. Сміт писав, що кожен індивід прагне до своєї власної вигоди, і в цьому, як і в багатьох інших випадках, ним рухає невидима рука, що забезпечує результат. Ця "невидима рука проведення", за Смітом, і є конкуренція, тобто автоматично рівноважний механізм. На прикладі цінової конкуренції він довів ряд істотних положень, які стали в подальшому постулатами доктрини "максимального задоволення потреб". Конкуренція в розумінні Сміта характеризується довготривалими тенденціями, які можуть дотримуватися, незважаючи на короткострокові відхилення. Причому ці тенденції будуть настільки тривалими, наскільки це необхідно для переміщення ресурсів із галузей з малими прибутками в галузі з більш високими прибутками. Сміт виділяє тільки дві структури ринку – монополію і конкуренцію. Конкуренція – сила, яка сприяє ідеальному рішення проблеми економічної ефективності. Монополія засуджувалася за руйнування ідеального конкурентного ринку.

Смітом були закладені основи теорії міжнародних переваг, розроблена теорія абсолютних переваг, яка обґрунтувала вигідність міжнародної торгівлі для всіх залучених у даний процес економічних суб'єктів. Та теорія абсолютних переваг не дає відповіді на питання, чи буде вигідна торгівля двох країн, якщо одна більш розвинута країна може виробляти обидва види продукції з меншими витратами. Давід Рікардо сформулював теорію порівняльної переваги, в якій довів вигідність (перевагу) міжнародної торгівлі на засадах зіставлення порівняльних витрат. Тобто якщо різні країни володіють порівняльною перевагою в різних експортних товарах, то міжнародний поділ праці і торгівля між цими країнами є взаємовигідними. У своїй роботі "Принципи політичної економії та оподаткування" Рікардо побудував теоретичну модель досконалої конкуренції, яка функціонує в довгостроковій перспективі, що дало можливість не враховувати такі фактори, як державне регулювання, географічні особливості ринку, наявність монопольної влади. Надалі в рамках робіт економістів-класиків конкуренція залишалася "природною структурою".

Наукова традиція Сміта і Рікардо була продовжена марксистами, які першими розмежували внутрішні закони капіталізму і зовнішні конкурентні механізми їх дії. Модель досконалої конкуренції була доповнена Карлом Марксом у роботі "Капітал", але вже з позиції закону вартості.

Джон Стюарт Міль, як представник класичної школи, вважав, що: "Беручи до уваги те, що конкуренція є єдиним регулювальником цін, заробітної плати, ренти; вона сама по собі є законом, який встановлює правила цього регулювання" [3].

У рамках структурної концепції конкуренції в сучасній економічній науці конкуренція поділяється на досконалу і недосконалу, тому аналіз розвитку конкурентних відносин доцільно проводити в рамках синтезу понять *монополія – конкуренція*. Французький учений Антуан Курно вперше здійснив моделювання ринкових структур за допомогою математики (усі попередні роботи мали описовий характер) – "Дослідження математичних принципів теорії багатства" (1838). Аналіз Курно почав з простої структури, коли кількість фірм у галузі $n = 1$ – монополія, потім – коли $n = 2$ (дуополія), коли ж $n = \infty$ – "необмежена конкуренція". Ситуацію "необмеженої конкуренції" Курно трактував як таку, в якій обсяг, вироблений окремим виробником, є мізерним, щоб впливати на ціну. Слід зазначити, що Курно першим в економічній науці визначив умову максимізації прибутку як рівність граничних витрат та граничних доходів монополіста і розглянув еластичність попиту. Для аналізу ситуації дуополії Курно запропонував свою модель, що увійшла в економічну літературу як "рівновага Курно" – поєднання обсягів випуску кожної з двох фірм у даний момент часу, за якого у них немає стимулів для подальших їх змін (тобто прибуток кожної фірми максимальний за умови збереження конкурентом величини свого обсягу випуску незмінним), встановиться рівноважна ціна, що є нижчою за монопольну, але вищою конкурентної – ціна стійкої рівноваги, і будь-яке відхилення від неї викличе повернення до споконвічного рівноважного рівня.

Пізніше були розглянуті й інші моделі дуополії: у 1883 році – "модель Бертрана" (на ім'я французького математика Ж. Бертрана), основою якої є припущення про збереження конкурентом незмінної ціни, а не обсягів, як у Курно (дуополісти діють як послідовники, знижуючи почергово ціни до того часу, поки не встановиться мінімально можлива рівноважна ціна). Результатом зміни основного припущення моделі стало те, що стан рівноваги дуополії став характеризуватися досягненням ситуації досконалої конкуренції: ціна дорівнює граничним витратам. Модель "Лінійного міста" була запропонована американцем Гарольдом Хотеллінгом у 1929 році (стаття "Стабільність в конкуренції"). У 1934 році німецький економіст Генріх фон Штакльберг запропонував модель, в якій припустив, що дуополісти поведуться діаметрально протилежно стосовно один до одного: один з них прагне стати "лідером" (liader), а інший – "послідовником" (flover). При цьому послідовник поводить повністю відповідно до моделі Курно і вважає обсяг суперника заданою величиною. Лідер, навпаки, володіє інформацією про криву реагування конкурента, бере її до уваги і поводить подібно до монополіста. У подальшому ці результати були узагальнені і систематизовані з точки зору теорії ігор.

Таким чином, ще А. Курно були закладені основи теорії чистої монополії та теорії дуополії, досконала конкуренція трактувалася як граничний випадок з цілого спектра ринкових структур. Конкуренція у своєму розвитку йде від найпростіших випадкових конкурентних відносин продавця і покупця через розгорнуте суперництво обмеженого кола суб'єктів ринку до вільної конкуренції. Підсумовуючи, можна зауважити, що в цьому і полягає основне протиріччя формування поняття конкуренції як економічної категорії. Суперництво продавця і покупця регулюється приватними, внутрішніми мотивами їх діяльності і взаємним примусом їх конфліктуючих інтересів. Кожен бореться за повну реалізацію свого інтересу, за встановлення своєї монополії та усунення негативного впливу конкурента. Тому конкуренція сприяє адаптації діяльності економічних суб'єктів незалежно від мінливості умов конкурентного середовища, а також споживчих переваг, з метою досягнення бажаних результатів.

Представник маржинального напрямку Уільям Стенлі Джевонс (1871 рік) вводить поняття “закону байдужості”, визначаючи умовою існування досконалого ринку наявність лише ціни в будь-якого одного рідного товару. У 1881 році Френсіс Ісідоро Еджуорт дає чітке визначення досконалий конкуренції, умовами якої є нескінченна кількість учасників ринку – як продавців, так і покупців; повна свобода всіх учасників ринку; повна подільність товарів, що продаються на ринку.

Далі Френк Хайнеман Найт визначає доскоалу конкуренцію як ситуацію, за якої конкуруючих одиниць багато і вони є незалежними. Більш детальну історію цього поняття можна прочитати у статті Джорджа Стіглера “Perfect Competition, Historically Contemplated”. Представлені ним концепції відображають не стільки еволюцію, скільки багатоаспектність поняття “конкуренція”.

Таким чином, конкуренція – багатогранна економічна категорія. Тільки у вузькому розумінні конкуренцію можна трактувати як боротьбу незалежних економічних суб'єктів за обмежені економічні ресурси. Як спосіб господарювання конкуренція являє собою систему дій економічних суб'єктів на ринку, боротьби між ними з метою забезпечення кращих можливостей збуту продукції, задовольняючи потреби споживачів.

Австрійський економіст Фрідріх Август фон Хайек у роботі “New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas” трактує конкуренцію не тільки як суперництво за більш прибуткове вкладення капіталу, але й як процедуру відкриття таких факторів, які без звернення до неї залишалися б нікому невідомими або, шонайменше, невикористаними.

Спроби врахувати проміжні стани між конкуренцією і монополією були зроблені Альфредом Маршаллом у “Принципах економічної науки”, де вирізняє такі стани ринку, які начебто і є конкурентними, але їх не можна віднести до досконалої конкуренції (фірми можуть мати низхідну криву попиту). Спроби об'єднання досконалої і недосконалої конкуренції в одній моделі значно ускладнили аналіз і навіть, як вважав Пол Самуельсон у статті “Монополістична конкуренція: революція в теорії”, загальмували розвиток науки.

Крім того, модель конкурентної рівноваги в теорії Маршалла увійшла в суперечність з іншою концепцією – зростаючої віддачі від масштабу (чи може існувати стійка рівновага в конкурентній галузі, якщо середні витрати знижуються зі збільшенням випуску?).

Критичну оцінку досконалий конкуренції дає англійський економіст П'єро Сраффа, роботи якого піддають сумніву неокласичну теорію. Автор показує різну природу законів зростаючої та спадної прибутковості і їх практичну несумісність з умовами конкуренції, тому проблема конкурентної вартості може бути вирішена тільки через витрати виробництва.

З 20-х років XIX ст. починається “дискусія про витрати” (роботи А. Янга, Ф. Найта, Р. Харрорда, Д. Робертсона, Г. Хоттелінга, А. Пігу тощо). Історично обумовленим можна вважати аналіз проміжної ринкової структури в роботах Джоан Вайолет Робінсон і Едвардса Хастінгса Чемберліна.

Використовуючи термін “монополістична конкуренція”, вчений з Нового Світу застосував стилістичну фігуру “оксюморон”, об'єднавши дві протилежності – монополію і конкуренцію. На відміну від Робінсон, Чемберлін розглядає елемент монополії як природну, нормальну межу конкурентної системи. Досить часто цю модель науковці критикують за те, що вона майже не відрізняється від моделі досконалої конкуренції, а Стіглер взагалі вважав, що теорія Чемберліна являє собою ускладнений варіант теорії досконалої конкуренції. Обидві теорії пророкують, що наявність економічного прибутку викличе входження в галузь нових фірм, що призведе до зниження цін і скорочення прибутку. Взагалі позиція Чемберліна така: “чиста” конкуренція є нежиттєздатною, штучною абстракцією і не може застосовуватися як висхідна база для опису реальності. Навіть при великій кількості продавців певного виду товару кожен із них пропонує покупцям свій особливий, диференційований продукт. Тобто кожен продавець товару чи послуг формує власний субринок, на якому він виступає як чистий монополіст, який регулює ринок. При цьому обсяг пропозиції товару буде меншим, ніж на ринку досконалої конкуренції, а ціна – вищою. Якщо розглядати

загальний дохід окремого монополіста, то можливо, але зовсім не обов'язково він буде більшим, ніж на конкурентному ринку, бо продукт диференційований і витрати зростають; хоча ціни й вищі, але обсяг продажів нижчий.

Сенс диференціації продукту полягає в тому, що фірма забезпечує собі певну стабільність, стійкий збут своєї продукції. Тому диференціація продукту – це природна реакція на конкурентів, прояв самої конкуренції. І якщо традиційне розуміння поведінки конкурентів полягає в зниженні ціни, то за Чемберленом – навпаки.

Отже, маємо: конкуренція за самою своєю природою споконвічно є монополістичною конкуренцією. Вона зберігається всупереч загрозам з боку концентрації та монополізації.

Робінсон, аналізуючи недосконалу конкуренцію, намагалася встановити механізм формування цін в умовах, коли кожен виробник може бути монополістом своєї продукції. Ця теорія, на відміну від теорії монополістичної конкуренції, не розглядає конкуренцію усередині монополістичного сектору, а досліджує ціноутворення в місцях зіткнення виникаючих монополій торговельно-промислового типу з немонополізованими фірмами, тобто процесу утворення монопольного прибутку. За недосконалої конкуренції продукції випускається менше, ніж за умов досконалої конкуренції. У результаті відбувається зростання цін, яке є результатом домовленості між фірмами; обмеження доступу в галузь сторонніх фірм тощо. У недосконалої конкуренції Дж. Робінсон бачила порушення рівноважного стану конкурентної господарської системи.

За теорією Робінсон: “Цілком очевидно, що кожен окремий виробник є монополістом своєї продукції, і якщо велика їх кількість з'являється на досконалому ринку, то виникає ситуація, яку ми звикли описувати як досконалу конкуренцію” [5].

Слід зазначити, що роботи “Економічна теорія недосконалої конкуренції” Дж. Робінсон і “Теорія монополістичної конкуренції” Е. Чемберліна підсумували дискусії про характер ціноутворення в умовах монополії і про виникнення нецінових форм конкуренції. Ці наукові праці були обумовлені необхідністю переосмислити дію ринкового механізму з урахуванням ролі таких чинників, як обмежена кількість продавців, диференціація продукту, витрати реалізації; з урахуванням значення взаємодії продавців на ринку нецінових форм конкуренції. Теорія монополістичної конкуренції була піддана критиці з боку Чиказької школи. Мілтон Фрідмен та Дж. Стігліц у статті “Monopolistic Competition in Retrospect” (1949 рік) стверджували, що прихильники теорії монополістичної конкуренції віддають перевагу цій теорії досконалої конкуренції на основі саме більш реалістичних передумов, які не мають

принципового значення, а в області пророкувань теорія досконалої конкуренції не поступається монополістичній конкуренції та звичайній теорії монополії Маршалла. Аналізуючи досконалу конкуренцію, Йозеф Шумпетер у роботі “Capitalism, Socialism, and Democracy” відзначав: “... це не той вид конкуренції, що може бути віднесений за рахунок існуючих товарів, але цей вид конкуренції може бути особливо актуальним, якщо мова йтиме про новий товар, нову технологію, нові ресурси або нові типи організації”. У своїх працях Й. Шумпетер особливо увагу приділяє інноваційній діяльності в умовах розвитку конкуренції. Автор виправдовує доволі високий ступінь монополізації ринкової системи, якщо вона служить прискоренню науково-технічного прогресу.

Широкого визнання набуло визначення конкуренції, дане відомим дослідником, професором Гарвардської школи бізнесу Майклом Портером: “Конкурентна стратегія має ґрунтуватися на всебічному розумінні структури галузі та процесі її зміни. У будь-якій галузі економіки, – неважливо, діє вона тільки на внутрішньому ринку чи на зовнішньому теж, – суть конкуренції виражається п'ятьма силами: загрозою появи нових конкурентів; загрозою появи товарів-замінників; здатністю постачальників комплектуючих виробів торгуватися; здатністю покупців торгуватися; суперництвом вже наявних конкурентів між собою. Значення кожної з п'яти сил змінюється від галузі до галузі і зумовлює в кінцевому підсумку прибутковість галузей” [4].

Зазначимо, що параметри кожної із зазначених сил і їх взаємодія впливають на конкуренцію в будь-якій виробничій системі. Запропонований М. Портером підхід до конкуренції може бути застосований однаково і для галузей, що мають відношення до виробництва товарів, і для галузей, що продукують послуги. Основні принципи справедливості для всіх видів бізнесу, включаючи банківську сферу. М. Портер об'єднує всі види діяльності у так званий ланцюжок цінностей. Іншими словами, кожен вид діяльності фірми робить свій внесок у формування кінцевої цінності продукту. Тобто конкуренція трактується в економічній теорії як механізм регулювання суспільного виробництва, як форма взаємного суперництва суб'єктів ринкового господарства і як процес просування вперед.

Загалом ХХ ст. у світовому економічному розвитку без сумніву можна назвати століттям конкуренції. Саме у цей час конкуренція як явище набуло міжнародної та глобальної значущості. Так, Р. Макконнелл та Л. Брю вважають, що обов'язковими умовами конкуренції є: “наявність на ринку великої кількості покупців і продавців будь-якого конкретного продукту або ресурсу”, а також “свобода для покупців і продавців виступати на тих чи інших ринках або залишати їх” [2].

Здійснений аналіз дозволяє стверджувати, що визначення конкуренції, дані різними авторами, як правило, не суперечать, а швидше, доповнюють одне одного. У той же час кожне з них, узятє окремо, неможливо визнати достатнім. Це виражається в тому, що багатьма економістами не береться з уваги загальнотеоретичний аспект проблеми – суть властивих їй економічних стосунків. Крім того, не можна назвати однозначними погляди економістів на конкуренцію як чинника економічного розвитку.

У неокласичній теорії вважається, що монополізація економіки несе негативний імпульс, призводить до скорочення обсягів виробництва і зростання цін і, як наслідок, деформує нормальні економічні і соціальні стосунки. Проте існують і протилежні точки зору. Е. Чемберлін розглядає елемент монополії як природну, нормальну межу конкурентної системи і підкреслює відмінність своєї теорії монополістичної конкуренції від теорії недосконалої конкуренції Дж. Робінсон.

Австрійський економіст Й. Шумпетер критикує досконалу конкуренцію і захищає монополію за допомогою таких аргументів:

- фірми в рамках досконалої конкуренції, намагаючись удосконалити технологію, можуть діяти неефективно, оскільки вони перебувають у такому стані, що їм важче оцінити і використовувати нові можливості;
- впровадження нових товарів несумісне з досконалою конкуренцією;
- монополізація може збільшити сферу діяльності більш розумних людей і зменшити сферу дії менш розумних;
- у розпорядженні монополіста можуть знаходитися способи виробництва, недоступні або малодоступні для його конкурентів;
- думка про те, що влада монополіста практично безмежна, є неправильною навіть для найодіозніших випадків;
- наявність удосконалених способів виробництва і великого управлінського апарату зрушує оптимальну для монополіста ціну у бік конкурентної ціни. Цілком очевидно, що це – логічно.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє підтвердити, що конкуренція є визначальним чинником упорядкування цін, стимулом для активізації інноваційних процесів, сприяє витісненню неефективних підприємств, раціональному використанню ресурсів, припиняє диктат виробників стосовно споживача [6]. У такому трактуванні поняття “конкуренція” розглядається в першу чергу як динамічний процес. Відбувається вдосконалення продуктів і технологій, формування нових ринків, нових джерел ресурсів або нових типів організації, що, звісно, вимагає інвестицій. У свою чергу, стимулом для здійснення інвестицій

є можливість отримання позитивного економічного прибутку до того часу, доки цінова конкуренція не призведе до зниження ціни до рівня довгострокової рівноваги.

Список літератури

1. Зейналова М. Л. Особенности неоклассической теории совершенной конкуренции. Комментарии / М. Л. Зейналова // Вестник финансовой академии. – 2001. – № 4(20). – С. 28.
2. Макконнел К. Р. Экономика: Принципы, проблема и политика : в 2 т. / К. Р. Макконнел, Л. С. Брю ; пер. с англ. – М. : Республика. – 1993. – Т. 1. – С. 52.
3. Милль Дж. Основы политической экономии / Дж. Милль. – М. : Прогресс. – 1980. – Т. 1. – С. 394.
4. Портер М. Международная конкуренция / М. Портер. – М. : Международные отношения. – 1993. – С. 52–53.
5. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции / Дж. Робинсон. – М. : Прогресс. – 1986. – С. 65–84.
6. Хазиахметов Б. З. Проблемы конкурентоспособности в современной экономике / Б. З. Хазиахметов, А. З. Хазиахметов // Проблемы современной экономики. – 2010. – № 1(33).

Отримано 19.12.2012

Summary

Competition is a dynamic process that serves as a main determining factor of a price level and the incentive to enhancing innovative processes; it facilitates the exclusion of inefficient business, rationalize recourse management, limits the producers impact towards consumers.